

ЕКСТРЕМОЛОГІЯ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

І.В. Сервецький

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри спеціальної техніки
та оперативного-розшукового документування
Національної академії внутрішніх справ*

Постановка проблеми. Екстремальні події, що відбуваються в державі пришвидшують процеси пізнавальної діяльності, збуджують до прояву свідомості, зумовлюють появу нової науки, сприяють її обґрунтування.

Як і будь-яка наука – екстремологія має власне завдання, принципи, об'єкт, предмет та методологію.

Теоретичні пізнання екстремології, відбуваються у формах інтелектуального споглядання, уявного конструювання та уявного експериментування та аналізу дійсності, спрямовані на побудову нової наукової теорії. Використання таких наукових методів як: а) аксіоматичний: виділення вихідних співвідношень сфери пізнання та встановлення за їх допомогою змісту зв'язків цієї сфери; б) теоретичного моделювання: конструювання предметних якостей за допомогою математики, теорії систем та ін.; в) гіпотетико-дедуктивний: формування гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їх пояснення; г) сходження від абстрактного до конкретного: виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень; д) поєднання історичного та логічного: досліджують історичний процес певної сфери, виділяють у ньому необхідні зв'язки, які зводять в єдину систему наукових тверджень – екстремології.

Науковий аналіз чинного законодавства, нормативних актів та дійсності підтверджують наявність емпіричних фактів, подій, зведень, які мають місце в реальному житті, а тому є потреба в їх теоретичному осмисленні.

Сьогодні виникає необхідність подальшого інтелектуального опрацювання фактів і подій, що відбуваються у науковому пізнанні, який умовно можна назвати рівнем інтелектуального опрацювання фактів.

На достатній інтелектуальний рівень виходять деякі загальнологічні інтелектуальні процедури опису та зведення.

Держава через правоохоронні органи, зокрема через органи внутрішніх справ, зобов'язана забезпечити захист прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань на їх життя, здоров'я, честь, гідність та майнові інтереси у будь-яких ситуаціях. Реалізація цих завдань та їх ефективність залежить

від професійних знань і навичок працівників цих підрозділів, які залучаються чи беруть участь у боротьбі зі злочинністю.

Науковий аналіз та пошук універсального методу подолання негативних явищ в організації розшукової, контррозвідувальної та розвідувальної діяльності, що виникають в екстремальних ситуаціях.

У той же час, підвищення ефективності діяльності ОВС у боротьбі зі злочинністю в екстремальних ситуаціях вимагає у першу чергу суттєвого вдосконалення зовнішніх чинників: законодавчих та нормативних актів, а також внутрішніх, які забезпечують діяльність усіх суб'єктів екстремології виживати в умовах сучасної дійсності.

Отже, науковий аналіз пізнання свідчить про те, що екстремологія як нова наукова галузь є дуже насиченою та різноманітною, а водночас – і дуже складною, як за арсеналом тих засобів, які вона застосовує з метою підвищення достовірності та ефективності людської діяльності в екстремальних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми застосування ефективних заходів при здійсненні оперативно-розшукової діяльності в екстремальних ситуаціях у діяльності органів внутрішніх справ висвітлювали у наукових роботах вчені, зокрема: М.І. Ануфрієв, П.П. Артеменко, О.М. Бандурка, Б.І. Бараненко, П.Д. Біленчук, Г.М. Бірюков, А.Ф. Возний, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, О.А. Гапон, В.О. Глушков, В.Я. Горбачевський, В.Л. Грохольський, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, Є.А. Доля, А.Я. Дубинський, О.О. Дульський, П.А. Єрмаков, Ю.Ф. Жаріков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, В.С. Кузьмічов, В.Н. Курочка, В.К. Лисюченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, В.П. Мікулін, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, С.І. Ніколаюк, В.А. Некрасов, В.Т. Нор, В.Л. Ортинський, П.П. Підюков, М.А. Погорецький, В.М. Попович, А.І. Пясецький, В.Л. Регульський, Ю.І. Римаренко, Е.В. Рижков, М.В. Салтєвський, О.П. Снігер'єв, С.М. Стахівський, М.П. Стрельбицький, В.І. Шақун, М.Є. Шумило, О.М. Юрченко та інші.

Наукові праці та монографічні дослідження визначених авторів безперечно мають велике значення для нової науки екстремології.

Метою дослідження є теоретична розробка та впровадження нової наукової галузі права – екстремології та на цій основі розробки механізму діяльності та захисту діяльності працівників оперативних підрозділів. Завдання наукової теорії – опис, окреслення певної предметної сфери реальності через виявлення її суттєвих, необхідних, важливих зв'язків, функцій, відношень до сучасності.

Основні результати дослідження. ЕС у діяльності ПОП виникають у зв'язку з попередженням і розкриттям злочинів та розшуку злочинців, тобто при виконанні ними завдань оперативно-розшукової діяльності. Такі завдання, як зазначено нами, можуть бути взаємопов'язані між собою і вимагають застосування негласних сил, засобів, методів та заходів [1].

Термін «ЕС», як уявляється, найбільш повно відображає специфіку обстановки, що складається у діяльності ПОП, яким приходиться виконувати

свої функції по боротьбі зі злочинністю. Такі ситуації виникають раптово, обумовлюються різким ускладненням спілкування, реально несуть загрозу життю людей, особистим, майновим та іншим правом громадян, інтересів держави. Ці ситуації являють собою умови вимушеної зверх напруженої роботи у певний час, у певний період і по відношенню до певних людей. Екстремальна ситуація визначає в значній мірі і характер роботи ПОП при вчиненні тяжкого злочину або злочину середньої тяжкості.

Як зазначає С.А. Тохтабєєв, ЕС носять об'єктивний характер. Більш того, вони є всезагальними характеристиками процесів переходу від старого до нового, відображаючи необхідні умови стрибка [2, с.69]. Розглядувані В.А. Асєєвим ситуації (розглядаються) розповсюджуються на область як живої, так і неживої природи, так як інакше пов'язаних з діяльністю людини, призводять до ускладнень світоглядного і методологічного характеру [3, с.62]. Термін «екстремальна», що походить від латинського слова *extrimium* (екстріум) поза, зверх, вкрай, невідкладний [4 с.1409], вказує на виключно напружене положення в діяльності відповідальних ПОП.

Ситуація (від пізньолатинського *situatio* – положення), тобто поєднання умов і обставин, з чого складається визначена обстановка, положення [4, с.1216], визначає неординарність, критичність ситуацій, що складаються при діяльності ПОП у стані професійного ризику, необхідної оборони, крайньої необхідності, виконання спеціального завдання й затримання злочинців.

Діяльність ПОП в ЕС вимагає від них додаткових професійних здібностей.

Екстремум (лат. – украй) – найбільше або найменше значення функції, уживається для о'єднання понять «максимуму» й «мінімуму». Екстремальний – пов'язаний з екстремізмом деякої величини або крайній граничний [5, с. 85].

Це характеризує таку діяльність як суспільно-небезпечною та індивідуально-вразливою. Така діяльність повинна бути визначеною та регулюватися окремими положеннями та визначеннями, тобто екстремальне регулювання – спосіб автоматичного регулювання, що складає встановлення й підтримку такого режиму роботи керованого об'єкта, при якому досягається екстремальне (мінімальне або максимальне) значення деякого критерію, що характеризує якість функціонування об'єкта [5, с.103].

Ситуація (від лат. *situatio* – положення) – сполучення умов й обставин, що створюють певну обстановку, положення [6, с.1127].

Ситуація (в етиці) – що надає індивідові цінність, одноактність і неповторність усіх життєвих положень, що відкриваються переживанню й діяльності. Розмаїтості цих положень і створюють всю повноту людського життя. Кожна людська ситуація є частиною людського буття. Ситуація є примусом до рішення, воля ж складається з самого рішення [7, с.151].

Умова – те, від чого залежить щось інше (обумовлене), що уможливорює наявність речі, стану, процесу. На відміну від причини, що з необхідністю породжує що-небудь (дія, результат дії), і від підстави, що є логічною умовою наслідку [6, с.1295].

Питання про сутність ЕС і її обумовленість наслідками ОРД розглядаються в різних галузях. Деякі теоретичні аспекти вивчаються фізикою, хімією, криміналістикою, психологією, кримінологією, педагогікою, соціологією та іншими науками.

Екстремальні фактори, що визначають обстановку, яка виникає під час виконання завдань у боротьбі зі злочинністю, проявляються в першу чергу через організацію системи захисту прав громадян, інтересів суспільства. Тому поняття ЕС головним чином пов'язано з організаційною характеристикою системи державного реагування та обумовлює поняття організації і тактики конкретних суб'єктів в особливо складних ситуаціях.

Таким чином, поняття ЕС відображає змістовну сторону тієї надзвичайної обстановки, яка викликана непередбаченими обставинами, небезпечними (умовами) наслідками діяльності, зокрема суб'єктами, злочинцями, які порушують закон.

Екстремальність ситуацій полягає в різкому порушенні звичайного ходу зовнішніх проявів людини: емоційного сплеску, рухів, жестів, які негативно впливають на психіку осіб і у той же час створюють можливість для ускладнення к ситуації при виконанні завдань ОРД. Тому, зважаючи на зовнішні прояви ПОП повинен діяти відповідним чином, долаючи такі негативні зовнішні чинники. У таких випадках, як зазначає В.Я. Данилевський, «її самозахист і розуміння стають безсилими» [8, с.254].

Поняття ЕС, крім організаційно-тактичної, пов'язано з психологічною характеристикою суб'єктів системи реагування.

Психологічний конфлікт при більш уважному розгляді стає очевидним, так як виникнення ознаку екстремальності в конфлікті стає можливим, коли свідомість контролює суб'єкта перед не розв'язуваними мотивами.

Кризові ситуації слід розрізняти по одночасній наявності ознак екстремальності, що характеризуються сукупністю таких ознак, що притаманні стресу та іншим конфліктним ситуаціям. Тому, ознакою екстремальності при кризі є необхідність зміни особистісних цінностей.

Виходячи із проведеного дослідження, нами пропонується така класифікація ЕС:

I. По часу дій ЕС:

- короткострокові;
- тривалі;
- довготривалі.

II. По території розповсюдження дії ЕС:

- на незначній території;
- на значній території;
- на всій території.

III. По колу суб'єктів ОРД екстремальні ситуації діють:

- на одного працівника оперативного підрозділу;
- на групу оперативних працівників;
- на оперативний підрозділ.

IV. По колу об'єктів:

- на одного правопорушника;
- на групу правопорушників;
- на велику кількість людей.

V. За ступенем сприйняття ЕС:

- ситуації, які тягнуть незначні порушення;
- ситуації, які мають значні порушення;
- ситуації, які мають незворотні процеси, захворювання тощо.

Така **класифікація ЕС у залежності від видів**, на нашу думку, повинна сприяти розробці нових підходів до організації і тактики дій в ЕС і забезпеченню правового положення служб МВС та їх працівників [9, с.45-49].

Важливу роль у визначенні сутності та змісту ЕС, як зазначає Т.В. Остафійчук, є дослідження ознак екстремальності у професійній діяльності ПОП, що характеризуються складністю вирішення поставлених завдань, реалізація яких істотно залежить від високого рівня специфічної підготовки особового складу, уміння працівників діяти на межі своїх можливостей [9, с.126-128].

Остафійчук Т.В. конкретизує умови професійної діяльності ПОП в ЕС, а саме: емоційногенні дії у зв'язку з небезпекою, трудностю, новизною, відповідальністю виконуваної роботи, лімітом потрібної інформації; загроза масового ураження чи стихійного лиха; дії в нічний час; розвиток стану паніки в ЕС; психічна напруга; надмірне психічне навантаження; надмірне фізичне навантаження; емоційна напруга; обмеження рухомої активності; несприятливі кліматичні умови; несприятливі умови шумів, радіочастот; наявність шкідливих елементів; голод, спрага [11, с.126-128].

За результатами анкетування встановлено, що згідно класифікації екстремальні ситуації можна поділити:

- за ступенем небезпечності для життя і здоров'я оперативного працівника є небезпечними, про що зазначили 83,4% опитаних;
- за ступенем сприйняття сприймаються як ті, що нездоланні загалом і викликають страх, паніку, шок, про що вказали 44,8% респондентів, та 24,5% вважають сприйняття ЕС як ті, що важко здолати і викликають почуття невпевненості та пригніченості.

Для проведення ОРД в екстремальних умовах на наявність групи оперативних працівників зазначили 35,6% опитаних, хоча 33,2% респондентів вважають наявність одного оперативного працівника.

За часом виникнення і тривалості 53,1% респондентів виділяють короткочасні (від кількох секунд до кількох годин) та 35,6% нетривалі (до кількох діб) екстремальні ситуації.

За місцем виникнення 45,3% опитаних працівників вважають екстремальні ситуації в громадських місцях, 33,4% – у приміщенні.

За колом суб'єктів впливу 45,9% опитаних погодилися з думкою щодо впливу ЕС на психіку оперативного працівника та 41,5% – на психіку групи осіб.

За наслідками впливу на оперативного працівника 56,3% респондентів зазначили ЕС, що спричинили підвищену емоційну збудженість.

За об'єктом впливу про анкетовані працівники вказали, що вдалося забезпечити вплив (49,4%) та здійснення впливу не в повному обсязі (45,2%).

При здійсненні ОРД в ЕС 20,5% респондентів вважають досягнення мети ОРЗ, 10,3% зазначили, що задачі в переважній більшості вирішуються і тільки 2,8% зазначили часткове вирішення задач; 35,6% опитаних працівників вказали на ускладнення стану оперативної обстановки під час здійснення ОРД в ЕС, 5% вказали на поліпшення, 1,2% - на залишення без змін. Євдокімов В.І. виділяє важливі ознаки екстремальності і відносить до різних видів професійної діяльності [12, с.21-43].

Бесчасний В.М. під ЕС розуміє обставини життя та професійної діяльності, які потребують від людини напруження сил, вимагають від них нестандартні та складні задачі, які знаходяться на межі психічних та фізичних можливостей [13, с. 9-12].

Виходячи з оцінки наявних думок, доцільно запропонувати декілька інакше поняття ЕС, стосовно діяльності ПОП. ЕС пропонується визначити як критичне положення (стан), що склалось у результаті непередбачених дій людей або стихійних сил (аварій, катастроф), що різко ускладнюють ОО, що викликає необхідність посилення охорони правопорядку і використання особливої організації і тактики боротьби зі злочинністю [9, с.58]. Можна сказати, що в ЕС реалізація свідомої діяльності суб'єкта, зокрема, в процесі управління, дозволяє вирішити фундаментальні проблеми: оптимізувати суб'єктивно-об'єктивні відносини у різних аспектах діяльності [14, с.72].

Інші аспекти ЕС виявляються при вчиненні впливу екстремальних факторів на різні сторони організму людини. В останній час активно ведуться дослідження, спрямовані на вивчення можливостей адаптації організму людини в ЕС. Діагностика і прогнозування діяльності ПОП в ЕС забезпечили б стійкість поведінки як у звичайних, так і в ЕС.

Досліджувані катастрофи, як явище фізичне, мають загальну структуру, динаміку і знаходяться у постійному русі та розвитку, викликають ЕС і характеризуються додатковими негативними факторами, які суттєво впливають на організацію і тактику діяльності правоохоронних органів. Пізнання таких факторів дозволяє вдосконалювати особливі прийоми і способи боротьби зі злочинністю в екстремальних ситуаціях, що виникають унаслідок несоціальних та соціальних конфліктів.

Екстремальні ситуації насамперед впливають на організацію системи державного реагування та психологічну стабільність, можливість подолання кризових явищ, що виникають у процесі проведення ліквідаційних заходів. Правильна оцінка ситуацій, розроблення (розробка) активних заходів протидії дозволяє успішно виконати складні завдання.

На ПОП покладені особливі обов'язки по боротьбі зі злочинністю, виконання яких ускладнюється необхідністю подолання негативних факторів в ЕС.

В екстремальних ситуаціях взаємодія з представниками органів управління відбувалася з керівниками держустанов, організацій і підприємств – 4,6%, керівниками приватних установ, організацій і підприємств – 3% та представники органів державної влади – 2,4%. Разом з тим, ефективність взаємодії

з представниками органів управління в екстремальних ситуаціях 35,8% респондентів оцінили як середня [12].

Попередження злочинів ПОП в ЕС має свої особливості. Їх суть заключається в тому, що основні заходи ОВС, що здійснюються в цей період, передбачені запланованим типовим єдиним планом «Катастрофа» та «Конфлікт». Для їх виконання повинна бути застосована і відповідна система підготовки спеціалістів ОВС, які володіли б навичками попередження і розкриття злочинів у ЕС, які виникають.

Попередження злочинів ПОП в ЕС в основному зводиться до того, що така діяльність здійснюється після здійснення катастрофи в період, коли активно проводяться аварійно-відновлювальні роботи. Особливість тактичних попереджувальних заходів заключається в тому, що злочини, як правило, здійснюються таємно і переважно особами, що прибувають для участі в проведенні аварійно-відновлювальних робіт.

Тому для виявлення осіб, від яких можна очікувати здійснення злочинів використовуються всі можливі сили, засоби, методи і засоби.

Сутність перелічених методів заключається в тому, що для своєчасного виявлення фактів замислених, вчинених або вже вчинених злочинів, оперативні апарати повинні активно застосовувати спеціальні прийоми і методи ОРД.

Висновки. Екстремологія з історичної точки зору відображає процес виникнення, становлення та розвитку діяльності органів внутрішніх справ при попередженні, діяльності та ліквідації наслідків соціальних та несоціальних конфліктів, що відбуваються у сучасному світі.

Рівень наукових знань на сьогодні дозволяє сформувані наукові засади щодо дій працівників органів внутрішніх справ в екстремальних ситуаціях та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Екстремологія як нова галузь юридичної науки має виникла для аналізу та обґрунтування відповідної суми знань і має відповісти на запитання як слід діяти, щоб отримати науковий результат, аналізуючи факти, події та доводити, аналізуючи результати.

Екстремологія як і будь-яка наука має своє завдання, понятійний апарат, принципи, об'єкти та предмет, а також власну методологію.

Отже, екстремологія як нова галузева юридична наука має право на існування і відповісти на потреби часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сервецький І.В.* Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» / І.В. Сервецький, В.А. Дашко. [3-тє вид., доп.] – К., 2006. – 400 с.
2. *Тохтабєєв С.А.* Экстремальные ситуации и их отражение в научном знании. Философские науки / С.А. Тохтабєєв. – М., 1984. – № 2. – С.69.
3. *Асєєв В.А.* Экстремальные принципы в антемном исследовании / В.А. Асєєв // Вестник Ленинградского ун-та. – Ленинград, 1973. – Вып.4. – № 23. – С.62.
4. Советский энциклопедический словарь. – М., 1986. – 1216 с.
5. Новий тлумачний словник української мови. – К. : Аконіт, 1999. – 85 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови; [уклад, і голов. ред. Т.В. Бусел]. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 1440 с.

7. *Даль В.Н.* Толковый словарь живого великого русского языка / В.Н. Даль. – М., 1956. – Т.4. – 189 с.

8. *Данилевский В.Я.* Гипнотизм / В.Я. Данилевский. – Харьков, 1924. – 254 с.

9. *Сервецкий И.В.* К вопросу о понятии экстремальных ситуаций, вызванных стихийными бедствиями, крупными производственными авариями и катастрофами / И.В. Сервецкий // Совершенствование деятельности ОРД в условиях решительного усиления борьбы с преступностью: сб. статей адъюнктов и соискателей. – М. : ВЮЗШ МВД СССР, 1990. – С.45-49.

10. *Остафійчук Т.В.* Ознаки екстремальності у професійній діяльності працівників ОВС / Т.В. Остафійчук // Психологічні технології в екстремальних ситуаціях: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф.; (м. Донецьк, 28-29 трав. 2009 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛУВС імені Дідоренка, 2009. – С.126-128

11. *Марищук В.Л.* Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В.Л. Марищук, В.И. Евдокимов. – СПб : Сентябрь, 2001. – С.21-43.

12. *Сервецкий И.В.* Поняття спеціальної оперативно-розшукової операції / І.В. Сервецкий, В.В. Гелетей // Науковий вісник НАВСУ. – 2005. – Ч.2. – №1. – С.73–82.

13. *Бесчасний В.М.* Роль професійно-психологічного тренінгу у підготовці персоналу правоохоронних органів до дій в екстремальних ситуаціях / В.М. Бесчасний // Психологічні технології в екстремальних ситуаціях: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф.; (м. Донецьк, 28-29 трав. 2009 р.). – Донецьк : ДЮІ ЛУВС імені Дідоренка, 2009. – С.9-12.

14. *Авдеев В.В.* Психологические основы повышения эффективности деятельности работников ОВД в экстремальных ситуациях / В.В. Авдеев. – М. : ВЮЗШ МВД СССР, 1988. – С.72.

Сервецкий И.В. Экстремология: понятие, зміст та класифікація

У статті розкрито значимість теоретичної розробки та впровадження нової наукової галузі права – екстремології. Зазначено про необхідність розробки механізму діяльності та захисту діяльності працівників оперативних підрозділів.

Ключові слова: екстремологія, розвиток діяльності, органи внутрішніх справ, функції, механізм діяльності.

Сервецкий И.В. Экстремология: понятие, содержание и классификация

В статье раскрыто значение теоретической разработки и внедрения новой научной отрасли права – экстремологии. Отмечена необходимость разработки механизма деятельности и защиты деятельности работников оперативных подразделений.

Ключевые слова: экстремология, развитие деятельности, органы внутренних дел, функции, механизм деятельности.

Servetsky I.V. Ekstremologiya: concept, content and classification

The article deals with the importance of the theoretical development and implementation of a new scientific field of law - ekstremologii. Stressed the need to develop a mechanism of activity and protection activities of employees of operational units.

Keywords: ekstremologiya, development activities, police, function, mechanism of action.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2014.